

Nyelvföldrajz: honnan hová?¹

1. A nyelvföldrajz és a nyelvföldrajz „munkaeszköze”: a nyelvátlasz

Napjaink nyelvjáráskutatásának jellemzője a dimenzionális szemlélet, amelyben szerves egységbe épül a nyelvi működés három fő dimenziója: a térbeli, az időbeli és a humán dimenzió (vö. Kiss Jenő 1999: 420; Kiss Jenő 2002: 3-20; Juhász Dezső 2002a: 166; Juhász Dezső 2002b: 149–53). A nyelvföldrajz mint vizsgálati módszer és szemlélet a három dimenzió közül az elsőt vizsgálja, vagyis az időbeliség és a társadalmiság szempontját is a térbeliség alapjáról közelíti meg (vö. Juhász Dezső in: Kiss Jenő szerk. 2001: 92; Juhász Dezső 2007a: 134). „A nyelvföldrajz a nyelvi jelenségek térbeliségét, illetőleg az azzal összefüggő, abból levezethető törvényszerűségeket kutatja. Nyersanyaga a térképre vitt, atlaszokba rendezett dialektális vagy multilingvális szógyűjtemény, amely hangtani, alaktani, lexikális és szemantikai megoszlásokat ábrázol” (Juhász Dezső 2007b: 33). A nyelvföldrajz szinonimájaként a „geolingvisztika” használatos a magyar nyelvtudományban is, az idegen szó talán pontosabb magyar megfelelőjénél abból a szempontból, hogy a hangsúlyt a lingvisztikára teszi, ezzel „korrelációba állítja a másik két fő dimenzió nyelvészetével, a szociolingvisztikával és a diakrón nyelvészettel” (Juhász Dezső in: Kiss Jenő szerk. 2001: 92).

A nyelvföldrajz a dialektológiához kötődik, a 19. század utolsó negyedében keletkezett, de a 20. század folyamán bontakozott ki, alkalmazása az egy nyelven belüli területi változatok vizsgálata mellett egyre inkább kiterjedt a nyelvközi vizsgálatokra is, a különböző nyelvek közötti érintkezés kérdéseinek tisztázására. (Mindez már az areális nyelvészet létrejöttét eredményezte: vö. pl.: Sándor Anna 2004: 22; az areális nyelvészetről részletesebben Balázs János 1983. Az areális rokonság alapján egyébként ún. nyelvsvövetségről is beszélnek, ennek alapján a magyar nyelv az ún. dunai nyelvsvövetségbe kerül a cseh, a szlovák, a szlovén, a szerb és a horvát nyelvvel együtt.) A nyelvföldrajz tehát „lehetővé teszi a mind az egyazon nyelv különböző nyelvjárásainak, mind pedig a tipológiailag különböző nyelvek nyelvjárásainak, azaz a nyelvek és nyelvjárások közötti kapcsolatoknak a tanulmányozását” (Lizanec 1992: 8).

A nyelvföldrajz létrejöttében a klasszikus dialektológia, a diakrón nyelvészet mellett szerepet játszott az újgrammatikus iskola, melynek képviselői a nyelvtörténeti összefüggések

¹ Készült az OTKA k 76239 sz. pályázat keretében.

térbeli viszonyaira, például az archaizmusok megőrzésének, a neologizmusok megszületésének térbeli elrendezésére keresték a választ. A Georg Wenkertől induló nyelvöldrajz is a térbeliség szempontjának érvényesítését szorgalmazta, a térbeli ábrázolás eszköze pedig a nyelvi adatokat és összefüggéseket is feltáró térképlapok sora, az első nyelvatlasz lett. A nyelvatlasz és annak különböző típusai az azóta állandóan kiszélesedő nyelvöldrajzi kutatások munkaeszközévé váltak szükségszerűen tükrözve a nyelvtudomány újabb és újabb kérdésfelvetésének, szemléletének változását is.

A Wenker-féle Észak- és közép-németországi nyelvatlasz 1881-ben jelent meg. 339 területi tagoltságot mutató szót kellett a régió tanítóinak, tehát laikus gyűjtőknek az egyes nyelvjárások szerint átírniuk. Wenker a vizsgálatot kiterjesztette az egész Németországra, 40 000 kutatópontra, ennek eredményeképpen született meg a Német nyelvatlasz (Deutscher Sprachatlas), melynek anyagát 1927–1956 között tették közzé utódai.

A nyelvöldrajz másik úttörője a francia Jules Gilliéron. Regionális és ún. nagyatlasz is kapcsolódik a nevéhez, az előbbi a Petit Atlas phonétique du Valais Roman [sud du Rh"ne], az utóbbi pedig a nagy francia nyelvatlasz (Atlas linguistique de la France), melynek anyagát a Gilliéron szerkesztette kérdőív anyaga alapján Edmond Edmont gyűjtötte. A nagyatlasz 1902 és 1920 között jelent meg. 630 kutatópontról 2000 címszóból álló kérdőívet kérdeztek ki, az elkészült munka 1920, főként lexikai térképlapot tartalmaz. A francia nagyatlasz – bár a kutatópont-hálózat sűrűségében elmarad a Wenker-féle atlasztól – adatközlésében a lehető legpontosabb fonetikai hűsége törekedett, így megbízhatóságában fölülmúlja a német nyelvatlaszt. Ehhez az atlaszhoz köthetjük az ún. impresszionista módszert, amelynek lényege, hogy a kérdőívre adott első adatközlői válaszokat rögzítik. E módszer előtérbe kerülése összefüggött a korábbi nyelvjáráskutatói gyakorlatban alkalmazott módszer elégtelenségének felismerésével, azzal hogy a nyelvjáráskutatók szerte a világon elsősorban az általánosat, a törvényszerűt, a szabályosat akarták megörökíteni, egyfajta középarányosat kikövetkeztetni. Gilliéron igyekezett elkerülni az általánosítás és a sematizálás hibáját, ezért azt az elvet vallotta, hogy az atlaszgyűjtő nem vállalkozhat a nyelvjárás általános sajátosságainak, törvényszerűségeinek a feltárására, hanem az egyszeri nyelvi nyilatkozást, az egyénit, a pillanatnyit kell feljegyeznie. Gilliéron–Edmont atlasza településenként egy-egy adatközlőre épített, tehát az előbbiekkal is összefüggésben az egyéni nyelvhasználatot vizsgálja.

Az eltérő módszerek megújulva–megőrizve mindmáig felelhetők a különböző atlaszokban, de kétségtelen, hogy a Gilliéron–Edmont-féle impresszionista módszer nem tette lehetővé a nyelvi variabilitás bemutatását, illetve az egyetlen, esetleg nem elég szerencsésen kiválasztott

adatközlő egyszeri, pillanatnyi adatszolgáltatása jelentősen eltérhetett az adott település valóságos nyelvi állapotától. (Vö. Kálmán Béla 1962: 4; Végh 1959: 58–59).

Az első nagy nyelvatlások elkészítői talán nem is gondolták, hogy munkájukkal milyen mindmáig jelen lévő kérdéseket vetnek föl. „Wenker térképei szinte sokkolták újgrammatikus kollégáit a szeszélyesen kanyargó és minden lapon más formációt mutató izoglosszákkal” (vö. Juhász Dezső in: Kiss Jenő szerk. 2001: 97). Az első térképlapok a nyelvjárási izoglosszába, a nyelvjárási jelenségek elhatárolhatóságába vetett hitet is alaposan megingatták. Minkét atlasz tanulsága az volt, hogy az egyes nyelvi jelenségek szavanként terjednek, egyes hangtörvények nem mindig érvényesülnek minden szóban, és így szinte minden szónak más-más az izoglosszája. Azt is mutatják, hogy az egyes nyelvi változások nemcsak hullámokban, hanem sugárszerűen vagy ugrásszerűen is terjedhetnek (vö. Kálmán Béla 1962: 3). Az izoglosszák meghúzhatósága, illetve meghúzhatóságának alapja (hangtani, szótani; szinkrón, diakrón szempontú stb.) mindmáig a nyelvföldrajzi vizsgálatok kérdései közé tartozik (vö. pl. Kiss Jenő szerk. 2001: 72–73, Kálmán Béla 1962: 3–9; Hajdú Mihály 1998: 191; Hajdú Mihály 2002: 107.).

Az első atlaszok megjelenése óta a nyelvatlások készítésének módszere egyre kifinomultabbá vált, a későbbi atlaszok, regionális atlaszok a különböző kérdezői, adatközlő-kiválasztási, gyűjtési módszerek kidolgozására, a feljegyzési hibák kiküszöbölésére törekedtek. A problémák egyre korszerűbb megoldások felé terelték az atlaszkutatásokat, de „zömmel technikai jellegűek voltak, és nem érintették a nyelvföldrajz alapelveit” (vö. Juhász Dezső in: Kiss Jenő szerk. 2001: 97).

A nagyatlások létrejöttével együtt már előtérbe kerül a regionális atlaszok szükségessége is (a kutatópont-hálózat sűrűségének növelése, az adatközlők gondosabb kiválasztása, a feljegyzett adatok nyelvi pontossága, a gyűjtés mechanikus gyakorlatával való szakítás lehetősége miatt) (vö. Végh 1959: 15). A francia nyelvátlatz kapcsán Dauzat vetette föl a táji nyelvatlások szükségességét, a nagyatlások és a táji nyelvatlások viszonyával pedig K. Jaberg foglalkozott először részletesen. Jaberg és J. Jud nevéhez kapcsolódik a svájci iskola gyűjtési és térképezési eljárásainak kidolgozása is; 1928 és 1940 között ők állították össze Olaszország és Svájc déli nyelvjárásainak atlaszát (*Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. Zofinger, 1928–1940).

Jelentős eredményeket mutatott fel a lengyel, a román, a moszkvai és a szovjet nyelvföldrajzi iskola is (L. Małeczki, K. Nitsch, Z. Stieber; E Petrovici, G. Weigand, S. Pop; Avaneszov, J. A. Dzendzelivszkij, P.N. Lizanec: ezekről részletesebben l. pl. Lizanec 1986: 416–417, bibliográfiával is Lizanec 1992: 8., 54–56).

Az atlaszmunkák során egyre inkább előtérbe került a társadalmi, történelmi, kulturális tényezők nyelvire gyakorolt hatásának figyelembevétele. A Matteo Bartoli által készített, a francia atlasz módszerit általában követő Olaszország nyelvatlasa (Atlante Linguistico Italiano) már több figyelmet fordított a dialektális különbségeket kísérő kulturális különbségekre. Városenként két adatközlőt kérdeztek meg, hogy lehetővé tegyék a különböző kulturális szintet mutató nyelvhasználat tükrözését.

A kulturális vonatkozások mellett megjelennek az életkori különbségeket is tükrözni kívánó atlaszok, ilyen például az 1939-ben Hans Kurath által szerkesztett Linguistic Atlas of the United States and Canada, amelynek elsődleges célja a területi és társadalmi különbségek feltérképezése volt. Az adatközlőket három csoportra bontották: alig iskolázott, iskolázottabb, magasabb iskolai végzettségű, de ezt a három típust további alcsoportokra is osztották. Az életkor mellett szubjektív benyomásukat is jelezték: idős és/vagy az adatgyűjtő régi vágásúnak tartja; középkorú vagy fiatalabb és /vagy az adatgyűjtő modernebbnek tartja. Ugyan a vizsgálatok egyik célja az volt, hogy felderítsék, a beszéd miképp függ össze a társadalmi helyzettel, de – némi „cirkularitást” mutatva – épp a beszédet használták annak megállapításához, hogy milyen társadalmi osztályba tartozik valaki.

A nyelvhasználat különböző társadalmi csoportok és életkor szerint is differenciált rögzítését tüzi ki célul a Linguistic Atlas of the Seto Inland Sea (LAS Fujiwara 1947) is. (Wardhaugh 2005: 119; vö. még Sturtevant, Edgar, H. 1947: 25–36; <http://www.uni-marburg.de/fb09/dsa/mitarbeiter/lameli/atlantent.pdf>)

Ezek az atlaszok már előlegezték az ún. többdimenziós (polisztratikus) atlaszokat, amelyek létrejöttét a fentiekben említett dimenzionális szemlélet térhódítása egyre sürgetőbben követelte. Felmerül annak igénye, hogy készüljenek olyan nyelvföldrajzi felmérések, amelyek a térbeli megoszlás mellett bizonyos szociolingvisztikai változókat is vizsgáljanak. Mondhatjuk azt, hogy „a dimenzionális szemlélet a nyelvföldrajz környezetében teljesedik ki” (vö. Juhász Dezső 2002b: 149–53). A többdimenziós atlasztípus a nyelvhasználatnak társadalmi rétegek, az életkor és a beszédhelyzet szerinti variálódását mutatja. Annyi szociológiai, szociolingvisztikai változót vesz alapul, amennyi a vizsgált települések nyelvhasználatában fontos. Az ilyen vizsgálatok és nyelvatlászok feleletet adnak arra, hogy miért és milyen eltérések vannak a nyelvjárási és regionális beszéd hatókörében; a kettősnyelvűség elsajátíttottsági fokában, a nyelvjárások változásának ütemében (vö. Kiss Jenő 1998: 31). Löffler svájci nyelvész nyomán beszélünk többdimenziós dialektológiáról is, amely a dialektológia tartományának bővülését, tematikájának kiszélesedését, módszertani tárházának gyarapodását jelenti. Az amerikai és japán előzmények után Európában a német

dialektológiában született meg az ún. kétdimenziós nyelvátlasz, a Günter Bellmann-féle Közép-rajnai nyelvátlasz (Mittelrheinischer Sprachatlas), amely két jól megválasztott szociológiai változót képviselő adatközlői csoport: az idős, tősgyökeres helybeli parasztok és a mobilis, fiatal ingázó munkások nyelvi adatait ábrázolja kontrasztív módszerrel, s így a hagyományos és az alakuló új nyelvhasználati változat jellemzőinek területi eloszlását mutatja be (l. <http://www.uni-marburg.de/dsa/mrhas/HTML/metod.htm>; Kiss Jenő 2002: 3–20).

2. A magyar nagyatlasz és a regionális atlaszok; Európai nyelvátlasz, Kárpát nyelvátlasz

Közép-Európában a nyelvföldrajzi módszer több évtizedes késéssel hozta meg eredményeit. A hatkötetes magyar nyelvjárások atlaszának első kötete történelmi okok miatt is elhúzódó, több évtizedes munka után csak 1968-ban jelenhetett meg először. Az atlaszkutatás történetéről, előzményeiről részletesen olvashatunk a Deme László–Imre Samu szerkesztette A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései című munkában (Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.). A magyar atlaszkutatás előzményeiről vö. még Sándor Anna 2004: 24–26; jelentőségéről: Juhász Dezső 2007b: 34–35. Az adatgyűjtésben a Wenker-féle német nyelvátlaszban alkalmazott módszer helyett a kérdőíves, szakemberekre támaszkodó, vagyis a francia atlasz módszerét továbbfejlesztő eljárást követték a ma már a nyelvtudomány nagyjainak tekinthető gyűjtők (a munkaközösség elnöke Bárczi Géza volt, tagjai: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József). A lejegyzésben a minél nagyobb fonetikai hűségre törekedtek. A közösségi szinten létező archaizmusokat és neologizmusokat tudatosan figyelték és gyűjtötték, a térképeken sajátos jelekkel el is különítették, igyekeztek figyelembe venni a jelenségek társadalmi érvényességi körét is. A vizsgálatokba több adatközlőt vonnak be, az impresszionista módszert nem mereven alkalmazták, hanem a több adatközlő meghallgatása után, pontosan feljegyzett adatok közül csak azok kerülnek a térképre, amelyek a közösség nyelvhasználatára jellemzőek; az egyszer hallott alakok, „hapaxok” a gyűjtőfüzetben maradnak. (vö. Deme–Imre szerk. 1975: 189–190; Juhász Dezső 2007a: 134; Végh 1959: 20–21; Juhász Dezső in: Kiss Jenő szerk. 2001: 114).

Király Lajos értékelése szerint a nyelvátlasz „kiindulópont és ötlettár a nyelvföldrajzi vizsgálatok számára”. Ugyanakkor kifejti, hogy amellet, hogy a nyelvátlasz kitűnő áttekintést ad a magyar nyelvjárások egészéről, belőle sejteni lehet az egyes nyelvjárási jelenségek kiterjedését, de az egyes nyelvjárástípusok részletesebb vizsgálatára, az izoglosszák

pontosabb meghatározására csak a teljes kutatópont-hálózati regionális atlaszok képesek. A nyelvföldrajzi kutatásban elsősorban tehát a több tájegységre kiterjedő, speciális célú, regionális atlaszok készítése kerül előtérbe (Király Lajos 1988: 554–555).

A nagyatlász munkálataival párhuzamosan Magyarországon megindulnak a táji nyelvatlaszok munkálatai is. 1959-ben megjelenik Végh József munkája az Őrségi és hetési nyelvatlasz 217 térképlappal. Bevezetője az atlaszokhoz és táji atlaszokhoz kapcsolódó elméleti-módszertani kérdések mindmáig alapot jelentő részletes kifejtése. Végh József munkáját követve folyamatosan jelentek meg regionális atlaszaink, ezek közül több a határon túli magyar lakta területekhez kapcsolódó (regionális atlaszaink részletes felsorolását l. Juhász Dezső in: Kiss Jenő szerk. 2001: 111). Az első dialektológiai szimpozium központi témái között szerepelt a regionális nyelvatlaszok problémája (vö. Szabó Géza–Molnár Géza szerk. 1982: 187–215). Előtérbe került az a gondolat, hogy a „regionális atlasz céljára nem a homogén területek a legmegfelelőbbek: inkább azok, amelyeken a földrajzi különbségek, jelenséghatárok találhatók” (Deme László 1982: 213).

A nemzetközi nyelvtudomány szempontjából kiemelkedő jelentőségűek az ún. nyelvközi atlaszok (multilingvális atlaszok), amelyek a nyelvek közötti összevető kutatásokra épülnek (vö. Juhász Dezső in: Kiss Jenő szerk. 2001: 102–104). A nyelvközi atlaszok közül – a magyar nyelv vonatkozásában is – jelentős az Európai nyelvatlasz (Atlas Linguarum Europae=ALE) és a Kárpát nyelvatlasz (Obscsekarpatzskij dialektologicseskij atlasz=OKDA). Egy európai nyelvatlasz tervét először 1929-ben W. Pessler említi. R. Jakobson 1939-ben egy fonetikai atlaszt javasol; a háború után K. Heeroma (1956), majd 1959-ben ismét R. Jakobson és E. Petrovici tervezi, 1965-ben Marburgban pedig M. Alinei egy lexikológiai nyelvatlasz gondolatát veti föl. Az ALE harminc európai országból száz nyelv vizsgálatát és adatainak ábrázolását valósította meg. Az egyes térképlapok és a hozzájuk fűződő magyarázatok nemzetközi együttműködés eredményei. A nyersanyag összegyűjtése, az ellenőrzés, a térképezés, bizottságok közreműködésével történt. A publikálás az UNESCO segítségével valósult meg, a bevezető kötet 1975-ben, az első térképek a nyolcvanas években jelentek meg. A nyelvi adatokat a térképlapokon szimbólumok tükrözik, az adatbeíró módszer itt nem lett volna praktikus és szemléletes. A térképeket kommentátorkötetek kísérik. Magyarországon az Európai nyelvatlasz számára a hetvenes évek végétől negyven kutatópontra gyűjtöttek. A korpuszt feldolgozó, 1983-ban megjelent első mappa tizennégy kérdés anyagát tartalmazza, és külön kötetben a hozzá tartozó kommentárokat, a második kötet nyolc kérdést dolgoz fel, ugyancsak mappa és kommentárok

formájában (1986). (Az ALE-ről l. még Balogh Lajos 1990: 87–88; Kálmán Béla 1990: 23–27.)

A másik, nyelvünk szempontjából figyelemre méltó areális atlasz a Kárpát nyelvátlasz, amely a Kárpátok és a Balkán térségében élő szomszédos népek nyelvjárásait vizsgálja a nyelvi kölcsönhatás szempontjából. Azonos szerkesztési elvek alapján elkészült hét kötet nemzetközi keretekben végzett kutatás eredménye (a kötetek megjelenésének évét és helyét Posgay Ildikó 2007 közli). Bevezető kötete 1987-ben jelent meg Skopjeban, az előkészítő munkálatok története, a kartográfiai feldolgozások elvei mellett a kutatópontok jegyzékét és az informátorok személyi adatait is tartalmazza (vö. Balogh Lajos 1990: 88). A 210 településen végzett kutatás kilenc magyarországi helyszíne megegyezik A magyar nyelvjárások atlasza északkeleti kutatópontjainak egy részével. A 785 címszóból álló, főként lexikai, kisebb részben szemantikai jellegű kérdőív anyagának ábrázolására szintén szemléltető módszert alkalmaztak, geometriai jelek szimbolizálják az adatokat. Az atlasz térképlapjai többek között rámutatnak arra, hogy a történelem különböző korszakaiban milyen intenzitású volt a Kárpátok régiójában élő népek és a magyarok politikai, gazdasági, kulturális és nyelvi érintkezése, jól nyomon követhető a nyelvi kölcsönhatás legismertebb formája, a lexikai interferencia (vö. Posgay Ildikó 2000: 368–371; uő.: 2007: 382–390). A Kárpát nyelvátlasz a nyelvföldrajzi módszerrel jól láthatóvá teszi, hogy „a szomszédos népek nyelvi kölcsönhatása hogyan nyilvánul meg térben és időben” (vö. Posgay 2007: 384; l. még Balogh Lajos 1993: 201–205).

3. Ábrázolási technikák

A nyelvföldrajzi szemlélet térhódításával együtt járt az ábrázolási technikák kidolgozása, finomítása. Deme László Nyelvátlaszunk funkciói és további problémái című munkájában (Akadémiai Kiadó, Budapest 1956.) az addig megjelent atlaszok és térképezési eljárások alapján mutatja be a jellemző ábrázolási technikákat. Az első atlaszok óta két eljárási módszer figyelhető meg: a gyűjtött anyagot térképezhetjük ún. adatbeíró módszerrel, vagyis nem szemléltető módszerrel és szemléltető módszerrel. Deme bemutatja, hogy a különböző eljárási módok bizonyos „tudományföldrajzi” megoszlást is mutatnak. Az adatbeíró módszer kimondottan a Gilliéron alapította romanista iskola terméke és gyakorlata, a másik módszer nem köthető ennyire tudományos iskolához, „csak halványan és elmosódottan bontakoznak ki mögüle Wenkerék és az indoeurópai nyelvészeti iskola körvonalai” (Deme 1956: 29–30).

Mindkét eljárásnak megvannak az előnyei és hátrányai. „Az adatbeíró módszer pozitívumai: alkalmazásával részletesen rögzíthetők a térképen a szó fonetikai és más variánsai. Hátránya, hogy nem teszi lehetővé például a paradigmaelemek, a különböző oppozíciók, a fonéma mikrorendszerek, a mondattani konstrukciók, a szemantikai mező szemléltetését. Az ilyen térképeken a fonetikai és a morfológiai sajátosságokat csak a reprezentált szavak szemléltetik, s ez a módszer nem mindig mutatja meg a nyelvi jelenség igazi areálját a nyelvközi kapcsolatok zónájában, ahol az egyes nyelvi elemek lexémareprezentánsainak gyakran eltérő areáljai vannak, amely nemritkán nyelven kívüli tényezővel magyarázható. Az adatbeíró módszer nem nyújt módot az anyag általánosítására és meglehetősen zsúfolja a térképet” (Lizanec 1992: 13). Kiss Jenő az adatbeírásos módszert mindenféle további vizsgálat legbiztosabb forrásának tekinti (Bevezetés Sándor Anna Nyitra-vidéki atlaszához 2004: 13).

A szemléltető módszer jellemzője, hogy a nyelvileg releváns csoportokhoz szimbólumokat rendelnek, és a térképekre megfelelő jelmagyarázat kíséretében csak a szimbólumokat veszik fel (Deme László a szemléltető módszeren belül ismerteti a pontszerű, foltszerű, azon belül határvonással, sávozással, színfolttal szemléltető eljárásokat vö. Deme László i.m. 25–31).

A szemléltető módszer előnye, hogy lehetővé teszi a gyűjtött anyag általánosítását, szintézisét. „Azzal, hogy nemcsak a területi különbségeket szemlélteti, hanem a nyelvi (nyelvjárási) elemek szerkezetét, funkcionálást, a paralelizmusokat és variánsaikát is, az ábrázoló térképezési eljárás többsíkúvá válik” (Lizanec 1992: 13). A szemléltető eljárás jellemző például a moszkvai nyelvföldrajzi iskola térképezési rendszerére, és ennek nyomán a belorusz és az ukrán atlaszokban található térképekre is. A nyelvi jelenségek ábrázolása során sajátos térbeli képletek jelenhetnek meg, ezek tipizálása segítheti az adatok értékelését, a diakrón mozgások rekonstruálását (erről részletesebben l. Juhász Dezső in: Kiss Jenő szerk. 2001: 107–108).

Lehetséges az adatbeíró és a szemléltető térképezési eljárás kombinálása is. Végh József véleménye szerint ugyanis: „A nyelvatlasz fő célja az adatok hű és áttekinthető közlése... még akkor is hasznos volna a nyelvi adatok feltüntetése, ha a jelek tökéletesen azonos értékű megfelelői volnának a nyelvi adatoknak, mert a visszaolvasás fárasztó művelet és könnyen hiba csúszhat bele... azért is tanácsos az adatokat kiírni, mert a szemléltetés az atlasz értékelésének első lépcsőfoka (Végh 1959: 94). A magyar nagyatlaszban és a regionális atlaszokban ugyanúgy, mint a világ más nyelveinek elkészült atlaszaiban ezen ábrázolási módszerek gyakran variálódnak. Pl.: Penavin Olga regionális atlaszaiban az adatbeírásos módszer mellett a nagyatlaszhoz hasonlóan jelöli a kiháló és az új, terjedő alakokat is: [...]; <...>. Sándor Anna Nyitra-vidéki atlaszá-ban adatait szinkrón társadalmi érvényük szerint is

tükrözteti az alábbi módon: a normatív szóalak mellé nem kerül szimbólum; visszaszorulóban lévő (↓); kiszorult (↓↓); új, terjedő szóalak (↑). A romániai magyar nyelvjárások atlaszában csak ha egyetlen főváltozat van, akkor nem kerül mellé szimbólum.

Kezdetben a magyar nagyatlasz munkaközössége is azt az álláspontot képviselte, hogy a térképlapok szerkesztésekor nem mondanak le a nyelvi adatok kiírásáról, s egyidejűleg a könnyebb áttekinthetőség végett szemléltető jeleket is alkalmaznak. Deme László a már idézett Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái című könyvében (1956) még több szemléltetési lap tervével állt elő, technikai okok miatt azonban csak néhány ilyen készült, s kartográfiai ötleteinek nagy része nem a nagyatlaszban, hanem Végh József Őrségi és hetési nyelvatlaszában valósult meg.

Az Őrségi és hetési nyelvatlasz alapvetően a nagyatlasz felépítését, elméleti alapelveit, gyűjtési gyakorlatát követi, nem módszerében különbözik a MNyA.-tól, hanem több ponton tovább árnyalja lehetőségeit. Regionális jellegéből adódó különbségeken túl – kutatópont-hálózat sűrűsége, az adott nyelvjárás sajátos kérdéseinek vizsgálata – az alakok társadalmi érvényének megállapításában, a finomabb különbségek jelölésében igyekszik többet nyújtani. Szemléltetésében olykor kifinomultabb, áttekinthető; a nyelvjárásokra ható köznyelvi hatás, „új” és „rég” együttes életének, harcának tükrözése végett színekkel is operál: a fekete vagy sűrű csíkozású ábrák az archaikus vagy a tipológiai és morfológiai szempontból fontos alakokat, a világos, ritka csíkozású vagy fehér jelek pedig a köznyelvi vagy az ahhoz közel álló formákat jelölik. Az egyes alakok használati körének elterjedését, a kiháló és a terjedő változatok meglétét az egyes településeken kisebb betűk és kisebb nagyságú jelek mutatják. A nagyatlaszhoz hasonlóan a térképen szereplő adatok sorrendje is beszédes, Végh szubjektív megítélése alapján, de csaknem tükrözve az objektív valóságot, gyakorisági mutatókkal szolgál (vö. Végh 1959: 94–99).

A nagyatlasz sorrendre vonatkozó szerkesztési elve ettől némileg eltérő: a szociális értékét korlátozó zárójellel el nem látott adatok esetében a nyelvjárásiasabb jellegű a besorolásban megelőzi a kevésbé nyelvjárásias, azaz a köznyelvihez közelebb álló formát. Ha ugyanannak a fogalomnak több azonos jellegű nyelvjárás elnevezése is van, akkor az kerül előbbre, amely kisebb területen él, tehát az illető kutatópontban erősebben jellemző. A nagyatlasz terepmunkái során a gyűjtők az adatok generációs különbségeinek jelölésére is törekedtek, a gyakorlati munka során azonban kiderült, hogy a nyelvjárás jelenségeknek ilyen módon való osztályozása nem alkalmazható következetesen. Éppen ezért a rögzítéskor már nem az adatközlők korát, hanem a kérdéses adatnak a nyelv életében betöltött szereplét vették alapul: kihálóban, elavulóban lévő, illetve fejlődő, terjedő nyelvi formát jelöltek: () = ma már

kevésbé használt, elavulóban lévő régies nyelvi forma, a nyelvjárás átlagához viszonyítva archaizmus; [] = ma még nem általánosan használt, újabb keletkezőben, terjedőben lévő nyelvi forma, a nyelvjárás átlagához viszonyítva neologizmus (vö. Deme–Imre szerk. 1975: 199–200; 243–244). Végh Józsefet idézve: a nyelvészeti vizsgálatok számára elsősorban nem az az érdekes, hogy az öregek vagy a fiatalok hogyan beszélnek (ez inkább szociológiai szempont), hanem az, hogy a nyelvjárás elemei közül melyek ma a leggyakrabban használtak, az ún. fő alakok, melyek a kiveszőben levők, és végül melyek azok, amelyek csak most vannak terjedőben (Végh 1959: 78–79). Király Lajos a nyelvi valóságot leginkább tükröző módszer kidolgozását tartja szükségesnek, az adatbeírási módszer mellett hangsúlyozza a jelek, jelrendszerek szerepét is: „az egyes szavak nyelvjárasi szerepére, fontosságára a melléjük rendelt jelekkel is felhívjuk a figyelmet” (Király 1982: 208).

Összesítő, egy jelenségre vonatkozó térképlapok már Végh József atlaszában is megjelennek, de az összesítő térképlapok legjobb példái Imre Samunak *A mai magyar nyelvjárások rendszere* (Budapest, Akadémiai Kiadó 1971.) című munkájában találhatók. „A térképek egy nagyszabású szintézis szerves részét alkotják, szöveg és kép kölcsönösen kiegészítik, értelmezik egymást” (Juhász Dezső in: Kiss Jenő szerk. 2001: 116). Imre Samu már 1962-ben, a nyelvatlasmunkálatok és a gyűjtött anyag ellenőrzése során kiérlelődött statisztikai módszer lehetőségéről ír (*Nyelvjárasi jelenségek statisztikai feldolgozása MNyj.*, VIII. 11–27). Az eltérések területi és mennyiségi megoszlását különböző fonetikai helyzetben vizsgálta, az eredményeket grafikai jelekkel ábrázolta, amelyek a gyakorisági arányokat tükrözték. Imre Samu munkáival a strukturális nyelvföldrajz egyik legjelentősebb magyarországi képviselőjének tekinthető. „A strukturális nyelvföldrajz a dialektológia szemléletének, módszerének megújítását is jelentette, az új irányzat a legszilárdabb eredményeket a nyelvjárasi jelenségek térképes ábrázolásában és főleg abban érte el, hogy megkísérelte a nyelvelmélet egyes téziseit egzakt módon, nyelven belüli tényezőkkel bizonyítani és magyarázni” (Kiss Jenő 1972: 345–354). A strukturális nyelvföldrajz első szintézise Jan Goossens *Strukturelle Sprachgeographie* című munkája (Heidelberg, 1969.). Goossens a nyelvföldrajzi problémák új ábrázolásmódját; a nyelvi jelenségek, elemek terjedésének új magyarázatát; a nyelvi változások okainak megmagyarázását tűzi ki a strukturális nyelvföldrajz kutatói számára. Az új ábrázolási technika lényege egyrészt leíró térképlapok: a fonémaállományt, illetve a fonémák megterheltségét ábrázoló lapok készítése, másrészt történeti térképlapok összeállítása (ezek egy fonéma változását előre és visszafelé való haladásban is ábrázolják). Véleménye szerint a legproblémásabb a fonémák megterheltségének ábrázolása, a problémák kiküszöbölése legjobban a nyelvi statisztikai

módszerekkel valósítható meg, éppen ezért szorgalmazza, hogy a nyelvjárási tanulmányokban az eddiginél jóval nagyobb szerephez kell juttatni a statisztikai vizsgálatokat (Kiss Jenő 1972: 345–354). Statisztikai módszert alkalmaz a nyelvjárási alakulatok elhatárolásában Gálffy Mózes is a csíki és gyergyói tájnyelvi atlasz alapján (l. MNyj., 21–40, 1969.)

Király Lajos elkészült Somogy–zalai atlaszában és az azt megelőző több évtizedes előkészítő munkájában több ábrázolási lehetőséget ötvöz: adatbeírásos és az adatok fölötti orientáló szemléltetési forma, grafikai jelekkel való ábrázolás önálló vagy több címszót összevonó közös térképlapon, gyakorisági mutatókat is feltüntető statisztikai összesítő térkép. Az adatok kutatóponton belüli elrendezésében Király Lajos Végh Józsefhez hasonlóan ugyancsak eltér a nagyatlasz gyakorlatától, ő is a leggyakoribb és nem pedig a „nyelvjárásiabb” adatot tette az első helyre. Véleménye szerint, míg annak eldöntésében, hogy egy-egy adat régies, kihalt vagy újabb forma, a gyűjtő tapasztalata, az informátorok és az adatközlő véleménye is a segítségünkre van, addig arról, hogy melyik a területhez kötöttebb, csak több kutatópont anyagának együttes elemzésével lehet megbízható álláspontot kimondani. (vö. pl. Király Lajos 1990a: 18–22; 1990b: 55–67).

Egyedi, de a szovjet-ukrán és a nemzetközi nyelvföldrajzi kutatások eredményeit is figyelembe vevő térképészeti eljárást dolgoz ki Lizanec Péter a Kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasz-a három kötetében (Budapest 1992; Ungvár 1996,2001). A térképezéshez két nyelvföldrajzi szempontot vett figyelembe: egyrészt a nyelvi elem térbeli meglétét a nyelvjárási kontinuumban, másrészt konkrét areális elhelyezkedésüket a vizsgált területen. Térképészeti eljárásában geometriai jeleket alkalmaz (kör, háromszög, négyzet, téglalap stb.). A lexémák különböző szembenállásait pedig a jelek részleges vagy teljes belső befestésével, sátozásával, kontúrozásával tükrözteti. Lizanec Pétert a magyar-ukrán kontaktushatást vizsgáló több évtizedes munkája vezette el a nyelvföldrajz, az areális nyelvészet, az ábrázolási, térképészeti eljárások számos elméleti, módszertani kérdésének tisztázásához óriási segítséget adva a nyelvföldrajzi kutatásokkal foglalkozóknak. (A térképészeti eljárás alapelveiről: A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötet: 11–16.) Az atlaszban lexikai, szemantikai és ún. szintetikus, összesített térképek is vannak. A szemantikai térképlapokban (amelyek újdonságnak számítanak nyelvjárási atlaszban) alkalmazott geometriai ábrák rendszere „nemcsak a szavak jelentésének sokrétűségét mutatja be történelmi fejlődésben, hanem a jelentések területi elterjedtségét is, használatuk aktivitását a beszélők különböző nemzedékei körében”; „a szó valamennyi jelentésének megadásával pedig kialakul a szemantikai mikromező” (Lizanec 1998: 69–72). Az összesített (szintetikus) vagy areáltérképek segítségével pedig „tisztázható bizonyos lexikai és szemantikai csoportok

elterjedésének határa a kutatott nyelvjárásokban, tisztázhatunk több olyan fontos kérdést, amely a tanulmányozott magyar nyelvjárások több évszázados közvetlen (marginális) kapcsolatait illeti a szomszédos ukrán, szlovák és román nyelvjárásokkal” (A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötet: 15–16).

Érdekes kísérletnek tekinthető Szabó Géza ún. függvénydiagramos ábrázolási módszere, amely a nyelvi–nyelvhasználati magatartást árnyaltabban, sőt szakaszonként is összevethetően tükrözi, illetve a helyi és a regionális átlagot összevethetővé teszi az egyes adatközlők nyelvhasználati átlagával (vö. pl. Szabó Géza MNy. 1987. 516–524; 1998: 33–62).

4. Nyelvöldrajz és szociolingvisztika, nyelvöldrajz és számítógépes nyelvészet

A nyolcvanas évektől kezdődően a dialektológiai vizsgálatok elképzelhetetlenek a változásvizsgálatok nélkül (vö. Benkő Loránd 1982: 16). Mindez a hagyományos dialektológia további módszertani megújulását és a szociolingvisztikával való szorosabb összefonódását jelentette. A modern szociolingvisztikai módszerek (vö. Chambers 2003; Chambers and Trudgill 1998; Labov 1998) nyelvöldrajzi vizsgálatokban való alkalmazhatóságára Lanstyák István is felhívja a figyelmet. Véleménye szerint a dialektológiai kutatásokban a hagyományos módszereknek továbbra is megmarad a létjogosultságuk, és egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy „a szociolingvisztika által alkalmazott eljárásoknak nem helyettesíteniük, hanem kiegészíteniük kell a hagyományos módszereket... A nyelvöldrajzi kutatások célja, hogy a térbeli változatok vizsgálata elmélyüljön a társadalmi dimenzióknak a földrajzival egyenlő mélységű föltárása által” (Lanstyák István 1992: 110., 115).

Lanstyák István kifejti és térképlapokkal is igazolja azt is, hogy a hagyományos módszerekkel elkészített térképek adatai további alapját képezhetik olyan komolyabb és egzaktabb eredményekkel járó vizsgálatoknak, mint amilyenek a dialektometriai számítások vagy a Trudgill nevéhez kapcsolódó cluster analysis (vö. Lanstyák i. m 112). Kiss Jenő véleménye szerint „A legtöbb olyan eredményt, amellyel a dialektológia leginkább tud nyelvészeti és tudományközi érdekeltségű és fontosságú eredményeket produkálni – új ismereteket adva a nyelvtudomány érvényes tételeihez –, a nyelvöldrajzi és szociodialektológiai kutatásoktól (a kettő részleges fedésével s dialektometriai vizsgálatok alkalmazásától) várhatjuk” (Kiss Jenő 2007: 13).

A dialektometriai irányzat megalapítója Jean Séguy, aki a múlt század hetvenes éveiben nyelvatlaszok számítógépes feldolgozásával, taxometrikus módszerrel próbálta meg a

nyelvjárások osztályozását; igazolta, hogy számítógép segítségével lehetséges olyan izoglosszatérképeket szerkeszteni, amelyek a korábbiaknál megbízhatóbban mutatják a jelenséghatárokat (vö.: Balogh Lajos–Kiss G. Gábor 1992: 6).

A számítógépes dialektológia kiemelkedő képviselője Hans Goebel, ő az egyes nyelvjárások közötti azonosságok és különbségek mérését tűzte ki célul; a francia, a rétoromán és az olasz nyelvatlaszok számítógépes értékelésével foglalkozott (l. Vékás Domokos 2007: 289–293).

Magyarországon Balogh Lajos és Kiss Gábor 1992-ben számol be A magyar nyelvjárások atlaszá-nak számítógépes feldolgozásáról (l. Balogh–Kiss G. Gábor 1992: 5–17, vö. még Balogh–Kiss Gábor 2002: 41–54). Jelentős előrelépést jelentett a Vékás Domokos által kifejlesztett Bihalbocs dialektológiai (lejegyzésszerkesztő, hangkezelő és térképgeneráló) szoftver (<http://umnya.elte.hu> ; <http://www.bihalbocs.hu>). Napjainkban dialektológiai adatnak egyre inkább a számítógépen rögzített adatot érdemes tekintenünk, hiszen az új és újabb nyelvtechnológiai eljárások az informatizált adatok felhasználási lehetőségeit tekintve minőségi ugrást jelentenek a papíron kiadott nyelvföldrajzi adatok felhasználási lehetőségeihez képest. A nemzetközi dialektológiában a múlt század utolsó éveiben kezdődött meg a korábban gyűjtött dialektológiai adatok informatizálása (pl. az American Linguistic Atlas Project keretében, a Linguistic Atlas of Middle and South Atlantic States rögzített adatbázisa). Az újabban készülő nyelvjárási adattárak során pedig már alapkövetelmény a megfelelő számítógépes adatrögzítés, amely lehetővé teszi az adatok azonnali és folyamatos ellenőrzését, elemzését, feldolgozását (vö. Bodó Csanád–Vargha Fruzsina Sára 2008: 336). Magyarországon az ELTE Geolingvisztikai Műhelyében indult meg a nyelvjárási adattárak informatizálása. Balogh Lajos és Kiss Gábor munkálatai után rögzítették A magyar nyelvjárások atlasza 4–6. kötetét, a Székely nyelvföldrajzi (SzNySz.)szótár teljes anyagát, A moldvai csángó nyelvjárás atlaszát (MCsNyA.). A romániai magyar nyelvjárások atlaszá-nak (RMNyA.) korszerű megjelenítéséhez is a számítógépes technikát alkalmazták (Juhász Dezső 1997: 199–207), és megindult az informatizált változat kialakítása is. Az informatizált adatok legnagyobb előnye, hogy integrálhatók. „Integrálásnak nevezzük a különböző adattárakból, például térképlapokból származó adatok valamilyen – általunk meghatározott – szempontok szerint történő összesítését... Az integrálásból adódóan lehetőségünk van a különböző adattárakból származó adatok egyetlen térképen való megjelenítésére, csoportosított térképek, hangstatisztikák készítésére. Készíthetünk például adatlistát egy-egy kutatópont adataiból, akár több adatbázis alapján; megjeleníthetjük egy térképen különböző atlaszok és nyelvföldrajzi szótárak adatait; készíthetünk hangstatisztikát egy kutatópont

adataiból; térképre vetíthetünk olyan kimutatásokat, amelyek egy adott hang előfordulási arányait szemlélteti az általunk meghatározott kutatópont-hálózat és adattár(ak) szerint” (Bodó Csanád–Vargha Fruzsina Sára 2008: 344). Ennek megfelelően napjaink számítógépes dialektológiájának legfontosabb feladatai között említhetjük a papíratlaszok informatizálását, illetve az egyesített számítógépes magyar nyelvátlasz létrehozását (Hegedüs Andrea 2002). Az integrált nyelvátlasz elemzési lehetőségeit mutatja be Bodó Csanád és Vargha Fruzsina Sára, Régi nyelvátlaszok – új módszerek (2008) című tanulmányukban. Az informatizált nyelvátlaszok számos lehetőséget kínálnak a kutatásra, ezek közül a magyar nyelvtudományban megemlíthetjük az RMNyA. fonetikai szempontú elemzését (Vékás 2000), a MCsNyA. anyagán végzett hangstatisztikai elemzéseket (Bodó 2007), a szilágysági nyelvátlaszhoz kapcsolódó hangtani jelenségek vizsgálatát (Hegedüs Andrea 2007). Hegedüs Attila a szilágysági nyelvjárás két időmetszetben felvett adatait vetítette térképlapokra (Hegedüs Attila 2005).

Vargha Fruzsina Sára a nagyatlasz ellenőrző gyűjtése során készített hangfelvételek digitalizálását, adatbázisba rendezését végezte el, kísérletet tett olyan nyelvi jelenségek területi szempontú vizsgálatára, amelyek a nagyatlasz térképlapjai alapján nem vagy kevésbé vizsgálhatók (vö.: Vargha Fruzsina Sára 2007a: 279–288). Elkészült a Magyar nyelvjárás hangoskönyv, amely „mind kutatás, mind ismeretterjesztési szinten új lehetőségeket nyit meg a dialektológiában” (vö.: Vargha Fruzsina Sára 2007b: 442).

Elméleti és módszertani szempontból is kiemelkedő Bodó Csanád követéses vizsgálatra épülő moldvai multimédiás atlaszának terve: a Bihalbocs „programot nemcsak a térképezési és statisztikai eljárásokhoz alkalmaztuk, hanem ez adja a régebbi és az újabb gyűjtésű moldvai anyag feldolgozásának általános keretét. Fejlesztésével lehetővé vált, hogy az egységes technológia alkalmazásával felvett hangzó moldvai anyagból kialakítsuk az első magyar nyelvi multimédiás („beszélő”) atlaszt” (Bodó Csanád 2007: 41). (A számítógépes térképezés módszereiről és elveiről l. még Lizanec Péter 1992: 13, bibliográfia: 55; a számítógépes dialektológiáról vö. Kiss Jenő szerk. 2001: 141–144.)

5. A többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás lehetőségei saját kutatásainkban

A dialektológiában egyre inkább tért hódító dimenzionális szemlélet újabb feladatokat jelent az ábrázolási technikákban is, meg kell oldani az új dimenziók, illetőleg viszonyok térképes ábrázolását. A nemzetközi és a magyar nyelvtudományban is felmerül a többdimenziós (polisztatikus) nyelvátlaszok iránti igény (erről részletesebben: T. Károlyi–P.

Lakatos 2006: 84–86). A hármas határ mentén végzett kutatásaink, a gyűjtött anyag feldolgozása során egyre nyilvánvalóbbá vált számunkra is, hogy legfontosabb célkitűzéseinket (az országhatár nyelvi elkülönítő szerepének mennyiségi mutatókkal való bemutatása; a különböző nyelvi szituációkban élő, más-más beszélőközösségekhez tartozó, azonos szociokulturális státuszú csoportok nyelvhasználati mutatóinak összevetése; a nyelvi változások szinkrón dinamizmusának érzékeltetése; a lehetséges változási irányok előrevetítése) többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolással, többdimenziós térképlapokkal valósíthatjuk meg. Kidolgoztunk tehát egy olyan ábrázolási technikát, amely alkalmas arra, hogy a nyelvi adatokat a tér, az idő és a társadalmi dimenziók metszéspontjában elhelyezve kartográfiailag mutassa be a nyelvi változások szinkrón dinamizmusát. Ábrázolási technikánkban az egyes variánsok társadalmi eloszlását mellérendeléses módszerrel jelenítjük meg. A nyelvi változók (használati gyakoriságát is feltüntető) jelei (a háromszög különböző színű, satírozású, kitöltésű stb. változatai) mellett két oszlopban (nemzedék és iskolai végzettség szerinti megoszlás) a téglalapok területeit színekkel arányosan kitöltve jelezzük a változók társadalmi disztribúcióját. (Ábrázolási módszerünkről részletesen: T. Károlyi–P. Lakatos 2006: 86–95; P. Lakatos–T. Károlyi 2007: 300–308). Ez a módszer alkalmas tehát a szociolingvisztikai szempontok, nyelvföldrajzi vizsgálatokban való érvényesítésének ábrázolására; lehetővé teszi a látszólagosidő- és a valóságosidő-vizsgálatok egymásra vonatkoztatását; megvalósíthatóvá válik, hogy településenként úgy ábrázoljuk a regionális nyelvi valóságot, hogy „a két szélső pólusban, illetőleg az általuk közrefogott változatásspektrumban helyezzük el a feltárt nyelvi adatokat, jelenségeket” (Kiss Jenő 1999: 424), s mindezekhez hozzárendeljük társadalmi disztribúciójukat. A társadalmi változók térképlapra vetítésével láthatóvá válhat a nyelvi változók társadalmi disztribúciója, hordozóival együtt megragadható a nyelvi mozgás, jelezhető a változás iránya a társadalmi tényezők kiváltotta azonosságaival és különbségeivel együtt. Ábrázolni tudjuk a nyelvhasználatot jellemző dinamizmust. Pontosabban megrajzolható a vizsgált jelenségek izoglosszája, de láthatóvá válik az izoglosszán belüli tagolódás, mozgás is, előre vetítődhet az izoglossza várható módosulása. Eddig elkészült térképlapjaink bizonyítják, hogy a dimenzionális ábrázolási módszer olyan összefüggések felismerését is lehetővé teszi, melyek a hagyományos nyelvföldrajzi ábrázolással rejtve maradnak (l. T. Károlyi–P. Lakatos 2006: 83–95; P. Lakatos–T. Károlyi 2007, 300–308).

6. A nyelvföldrajzi kutatások egyéb lehetőségei; Az új magyar nyelvátlasz terve

A nyelvföldrajz elméletének és módszereinek terjedése, problémáinak, kérdéseinek egyre árnyaltabbá válása magával hozta újabb és újabb részterületek megjelenését és módszereinek kidolgozását is. A magyar nyelvtudományt gazdagító nem kevés számú munka közül emeljük most ki Zelliger Erzsébet tanulmányát, amely a szóföldrajznak a településtörténeti vizsgálatokban való alkalmazásáról és ábrázolásáról szól (Zelliger 1988: 1029–1040). A jelentésföldrajzi vizsgálatok a kevésbé kutatott nyelvjárási szemantikához szolgáltatnak számos új adalékot (pl.: Cs. Nagy Lajos 2007: 63–68). Jelentősebb eredményeket tud felmutatni a névföldrajz, melynek lehetőségeiről Juhász Dezső ír (Juhász 1993: 72–77). A névföldrajz eredményeiből vö. pl.: Ördög Ferenc 1991: 488–496; Kálnási Árpád 1998: 194–206; Hajdú Mihály 2002: 104–119; Vörös Ottó 2002: 305–315; Vörös Ferenc 2007: 299–307.

Kiss Jenő Egy új magyar nemzeti nyelvátlasz szükséges voltáról című tanulmányában (Magyar Nyelv 2006: 129–142) vetette föl a nagyatlasz újragyűjtésének gondolatát. Az új gyűjtés követéses vizsgálat, a nagyatlasz térképlapjait tekinti kiindulási alapnak, az új atlasznak ugyanis ehhez viszonyítva kell választ adnia arra a kérdésre, hogy a mintegy fél évszázaddal ezelőtt rögzített nyelvjárási alakok élnek-e még s hogyan, milyen alakban és jelentésben a mai nyelvhasználatban; illetőleg hogy mi az, ami elavult, vagy esetleg csak a legidősebb nemzedék nyelvhasználatában fordul elő. A követéses vizsgálat az előzményhez képest ún. szűkített-bővített kutatás, mert bár csökken a kutatópontok és a kérdések száma, új (nyelvszociológiai, szociodialektológiai és szemantikai hívómondatok, grammatikalitási ítéletek, a nyelvi mentalitás és köszönésformák témaköréhez tartozó) kérdések is bekerültek a kérdőívbe.

A kutatásnak három fő célja van. Egyrészt a magyar nyelvterületet átfogó szinkrón regionális nyelvhasználati adat gyűjtése 268 kérdés kikérdezésével és szövegfelvételek készítésével a magyar nyelvterület 186 kutatópontján (Magyarország: 100, Románia: 40, Szlovákia: 26, Szerbia: 6, Ausztria, Horvátország és Ukrajna: 4-4, Szlovénia: 2), kutatópontonként tíz adatközlővel. Másrészt a régi és az új atlasz összevetésével annak bemutatása, hogy milyen változásokat okoztak az eltelt időszakot meghatározó társadalmi, politikai, kulturális átrendeződések a nyelvhasználatban. Harmadrészt a nyelvjárási beszélők regionális nyelvhasználatát befolyásoló attitűdök feltárása (vö. Kiss Jenő 2006: 129). Bokor József az új atlaszszal szembeni kívánalmak között azt fogalmazza meg, hogy a jelen nyelvhasználatáról nyújtson biztos információt, „Egy szociolingvisztikai ihletettséggű adatfelvétel ugyanis olyan új, élő nyelvi anyagot tárhat elő, amely funkciójában láttatja nemzeti nyelvünknek egy jól körülhatárolt lexémaanyagát szinkrón állapotában és dinamizmusában, egész földrajzi

kiterjedtségében, minden társadalmi-szociális és egyéni-pszichikai jellemzőjével”(Bokor 2007: 50).

Mindez már előrevetíti azt, hogy a nagyatlasz, A romániai magyar nyelvjárások atlasza, a tervezett új atlasz kiegészülve a megjelent regionális atlaszokkal további – részben már eddig is felismert – lehetőségeket nyithatnak meg a nyelvföldrajz és a térképészeti eljárások elméleti és módszertani kérdéseinek tanulmányozásában.

A hivatkozott irodalom

Benkő Loránd. 1982. A nyelvjárési monográfiák. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.) *Dialektológiai Szimpozion*. Veszprém. 9–27.

Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: Balázs János (szerk.) *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Balogh Lajos 1990. A táji nyelvváltozatok kutatása. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós (szerk.) *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 84–88.

Balogh Lajos 1993. Állathívogatók-és terelők a Kárpát nyelvátlaszban. In: *Hungarológia 3*. Nemzetközi Hungarológiai Központ. Budapest. 201–205.

Balogh Lajos–Kiss G. Gábor 1992. A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása. In: Kontra Miklós (szerk.) *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest, 1992. Linguistica. Series A. Studio et dissertationes, 9. A MTA Nyelvtudományi Intézete. 5–7.

Balogh Lajos–Kiss G. Gábor 2002. Analitikus elemzési lehetőségek A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépre vitt anyagán. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttman Miklós (szerk.) *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 41–54.

Bodó Csanád 2007. Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: Guttman Miklós–Molnár Zoltán (szerk.) *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 37–47.

Bodó Csanád–Vargha Fruzsina Sára 2008. Régi nyelvátlaszok, új módszerek. *Magyar Nyelv* 335–351.

Bokor József 2007. Töprengés egy új nagyatlasz lexikai anyagán és gyűjtésmódján. In: Guttman Miklós–Molnár Zoltán (szerk.) *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 48–52.

Chambers, J. K. és Trudgill, P. 1998. *Dialectology*. Cambridge University Press. Cambridge.

Chambers, J. K. 2003. *Sociolinguistic Theory*. Blackwell. Oxford.

Cs. Nagy Lajos 2007. Jelentésföldrajzi vizsgálatok a nagyatlasz, az Új magyar tájszótár és a medvesalji gyűjtés alapján. In: Guttmann Miklós–Molnár Zoltán (szerk.) V. *Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 63–68.

Deme László 1956. *Nyelvatlaszunk funkciói és további problémái*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Deme László 1982. Néhány visszatekintő megjegyzés az elhangzottakra. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.) *Dialektológiai Szimpozion*. Veszprém. VEAB Értesítő. 213–15.

Deme László–Imre Samu (szerk.) 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Gálffy Mózes 1969. A statisztikai módszer alkalmazása a nyelvjárási alakulatok elhatárolásában a csíki és a gyergyói tájnyelvi atlasz alapján. *Magyar Nyelvjárások* 21–40.

Hajdú Mihály 1998. A nyelvjáróterületek körülhatárolásának nyelvi eszközeiről. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.) III. *Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 189–193.

Hajdú Mihály 2002. Tulajdonnév és dialektológia. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós (szerk.) IV. *Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 104–119.

Hegedűs Andrea 2002. Nyelvjárási atlaszok egyesítési lehetőségei. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós (szerk.) IV. *Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 120–127.

Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. Piliscsaba.

Imre Samu 1962. Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása. *Magyar Nyelvjárások* 11–27.

Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Juhász Dezső 1993. Névtan és nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv*. 72–77.

Juhász Dezső 1997. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból. *Magyar Nyelv* 1997. (XCIII.). 199–207.

Juhász Dezső 2002a. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány szemléleti kérdések. In: Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.) *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 165–172.

Juhász Dezső 2002b. A dialektológia hármas feladata és a nyelvföldrajz. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós (szerk.) IV. *Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 149–153.

Juhász Dezső 2007a. A nyelvföldrajz történeti tanulságai – Egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: Guttmann Miklós–Molnár Zoltán (szerk.) V. *Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 133–138.

Juhász Dezső 2007b. Merre tovább, magyar nyelvföldrajz? In: Zelliger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom*. MNyTK. 228. sz. Budapest. 33–43.

Kálmán Béla 1962. Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról. *Magyar Nyelvjárások* 3–9.

Kálmán Béla 1990. Az élő nyelv területisége. In: Szabó Géza (szerk.) *II. Dialektológiai Szimpozion*. VEAB, Veszprém 23–27.

Kálnási Árpád 1998. Néhány névföldrajzi térképlap szatmárból. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.) *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 194–206.

T. Károlyi Margit–P. Lakatos Ilona 2006. A többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás lehetőségei a hármashatár menti korpuszban. *Magyar Nyelvjárások* 83–95.

Király Lajos 1982. A tájszótérképek szerepe a regionális atlaszokban. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.) *Dialektológiai Szimpozion*. Veszprém. VEAB Értesítő. 203–208.

Király Lajos 1988. A nyelvjárástípusok határterületeinek regionális nyelvatlasa. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 554–560.

Király Lajos 1990a. *Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon*. Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Király Lajos 1990b. A somogyi ö-zés határai és dunántúli összefüggései. In: Szabó Géza (szerk.) *II. Dialektológiai Szimpozion*. VEAB Veszprém. 55–67.

Kiss Jenő 1972. A strukturális nyelvföldrajzról. *Magyar Nyelv* 345–354.

Kiss Jenő 1998. A mai magyar dialektológia néhány kérdéséről. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.) *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 25–32.

Kiss Jenő 1999. A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 418–25.

Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar Dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.

Kiss Jenő 2002. Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások* 3–20.

Kiss Jenő 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlász szükséges voltáról. *Magyar Nyelv*. 129–142.

Kiss Jenő 2007. Kihívások és lehetőségek előtt a magyar dialektológia. In: Guttmann Miklós Molnár Zoltán (szerk.) *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 8–16.

Labov, William 1998. Regular Sound Change in English Dialect Geography. In: Linn, Michael (ed.) *Handbook of Dialects and Language Variation*. San Diego.

P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit 2007. Társadalmiság a területiségben. In: Zellinger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom* MNyTK. 228. szám. Budapest. 300–308.

Lanstyák István 1992. Az alakváltozatok földrajzi és gyakorisági eloszlásának összefüggéseiről (A Csallóköz és a Mátyusföld nyelvjárási anyaga alapján). In: Kontra Miklós (szerk.) *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 109–128.

Lizanec Péter 1986. Tájékoztató „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-ról. *Magyar Nyelv* 416–31.

Lizanec Péter 1992. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. I. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Lizanec Péter 1996. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. II. kötet. Ungvár.

Lizanec Péter 1998. Szemantikai térképlapok „A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszá”-ban (az I–II. kötet anyaga alapján). In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.) *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 69–82.

Lizanec Péter 2001. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. III. kötet. Ungvár.

MCsNyA. = Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila szerk. 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. I–II. kötet. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Budapest.

Ördög Ferenc 1991. Személyneveink onomatodialektológiai vizsgálatáról. In: *Benkő-émlékkönyv*. 488–496.

Posgay Ildikó 2000. A Kárpát nyelvátlasz magyar lexikai elemei. *Magyar Nyelv*. 368–371.

Posgay Ildikó 2007. Egy nyelvközi nyelvátlasz alkalmazása a magyar nyelvjáráskutatásban. In: Zellinger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom*. MNyTK. 228. 382–390.

RMNyA. = Murádin László gyűjt. – Juhász Dezső szerk. 1995–2006. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* I–X. kötet. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Sándor Anna 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.

Sturtevant, Edgar, H. 1947. *An Introduction To Linguistic Science*. Yale University Press. New York.

Szabó Géza 1987. Az élő nyelvi dialektológia kutatómódszertanához. *Magyar Nyelv* 516–24.

Szabó Géza 1998. A nyelvföldrajzi szociolingvisztika néhány kérdése. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.) *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 33–62.

SzNySz. = Gálffy Mózes–Márton Gyula 1987. *Székely nyelvföldrajzi szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Vargha Fruzsina Sára 2007a. Nyelvi változás A magyar nyelvjárások atlasza hangfelvételeiben. In: Guttmann Miklós–Molnár Zoltán (szerk.) *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 279–188.

Vargha Fruzsina Sára 2007b. A magyar nyelvjárás hangoskönyv és elemzési lehetőségei. In: Zellinger Erzsébet (szerk.) *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest. 429–443.

Végh József 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Vékás Domokos 2007. Számítógépes dialektológia. In: Guttmann Miklós–Molnár Zoltán (szerk.) *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 289–293.

Vörös Ferenc 2007. Egy hungarocentrikus Kárpát-medencei szinkron névföldrajz szükségességéről. In: Guttmann Miklós–Molnár Zoltán (szerk.) *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 299–307.

Vörös Ottó 2002. Magyar-szlovák családnevek nyelvföldrajzi vallomása. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós (szerk.) *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 305–315.

Wardhaugh, Roland 2005. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.

Zelliger Erzsébet 1988. Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1029–1040.

<http://bihalboacs.hu/>

<http://umnya.elte.hu>

<http://www.uni-marburg.de/dsa/mrha/HTML/metod.htm>

<http://www.uni-marburg.de/fb09/dsa/mitarbeiter/lameli/atlantent.pdf>